

УДК 81'373.23=112.2=161.2

СПЕЦИФІКА ВЛАСНИХ НАЗВ В УКРАЇНСЬКІЙ ТА НІМЕЦЬКІЙ МОВАХ З ТОЧКИ ЗОРУ ТИПОЛОГІЇ

Ольга ПЕТРОВА (Кіровоград, Україна)

У статті розглядаються власні назви німецької та української мов у порівняльному аспекті, аналізуються специфічні особливості їх творення та вживання, з'ясовуються відмінні риси онімів двох мов, зумовлені національно-культурними та внутрішньомовними чинниками.

Ключові слова: онім, антропонім, топонім, власна назва, типологія, порівняння, іменування.

The article is concerned with the study of proper names in German and Ukrainian from comparative point of view. Their special forming and usage peculiarities have been analyzed, the distinctive features of two languages onyms, caused by cultural identity and intralingual factors have been explored.

Keywords: onym, anthroponym, toponym, proper name, typology, comparison, name.

Власні назви є важливим компонентом лексичної системи будь-якої мови. Вони займають унікальне місце в мовній картині світу, адже індивідуалізують і називають людей, предмети та явища, що їх оточують. Кількісно оніми значно перевищують загальні назви окремої мови, тому їх роль у житті суспільства важко переоцінити.

Власні назви не лише утворюють окрему систему, а й інтегровані в лексичну систему мови в цілому, тому вони неоднаково функціонують у різних мовних системах і відповідних культурах.

Оніми європейських мов, маючи багато спільних рис, вирізняються неповторністю й оригінальністю, яка відбиває бачення світу народом і місце людини в ньому. Вивчення пропріальної лексики різних мов в порівняльному аспекті дозволяє не лише констатувати спільні типологічні риси власних назв як мовної універсалії, а й з'ясувати ті їх особливості, що притаманні лише певному національно-культурному простору.

Як у германістиці, так і в україністиці є фундаментальні дослідження онімних систем німецької та української мов. Ґрунтовно висвітлені антропоніми та топоніми в працях українських вчених О. Карпенка [2, 3], В. Лучика [5, 6], Є. Отіна [8, 9], Ю. Редька [10], М. Худаша [11], П. Чучки [12] та багатьох інших. Власні назви німецької мови вивчені в дослідженнях А. Антишева [1], Г. Балова [13], В. Кам'янця [4], К. Кунце [14], Р. Мурясова [7], В. Фляйшера [15] та ін.

Незважаючи на генетичну, хоч і неблизьку, спорідненість німецької та української мов, власні назви виявляють у них доволі розбіжностей як у творенні, так і вживанні. У цій статті аналізуються саме відмінні риси онімів двох мов, зумовлені національно-культурними та внутрішньомовними чинниками.

Офіційна система іменування людини в Україні використовує одиниці трьох функціональних класів – прізвища, власні особові імена й імена по батькові. Факультативними компонентами цієї системи можуть виступати друге хресне ім'я, дівоче прізвище дружини та псевдонім. Базовою назвою офіційних дво- і трислівних формул є прізвище, через котре виражається спорідненість між іменованими. Родинний стосунок іменованого до його батька виражається через ім'я по батькові.

Повним іменуванням особи в Україні є трислівне, побудоване за формулою «ім'я + по батькові + прізвище» (наприклад, *Ганна Петрівна Коваль*). Традиційні двослівні формули «ім'я + прізвище» (наприклад, *Іван Довженко*) використовуються в текстах нижчої юридичної обов'язковості. Двослівна формула «ім'я + по батькові» (наприклад, *Миколо Петровичу, Катерина Юріївна*) вживаються головним чином в усному літературному мовленні.

У сучасній німецькомовній культурі людина має два типи іменування: особове (Rufname) і прізвище (Familiennamen). Ім'я по батькові (Vatersname) у німецькому середовищі відсутнє. Якщо особових імен декілька, у документах підкреслюється основне (Rufname), тобто те, яким користуються. Друге ім'я чоловіка може бути також жіночим на честь бабусі, тітки та ін.

Однією з особливостей німецьких імен є їх слабка здатність до демінутивності порівняно з українською мовою. У німецькій мові представлений значно менший набір афіксів для створення пестливих імен: *Hansi*, «*HänselundGretel*», *Wölfchen*, *Ingelein*, *Hansi*, *Lützchen*; суфікси *-el*, *-chen*, *-lein*, *-i* не дають великого простору для такого формотворення, тому німецька мова залучає специфічний продуктивний словотвірний засіб – словоскладання, наприклад, *Roul-Rouli-Maus* (Мишеня Рауль).

В українській мові демінутивні варіанти найчастіше утворюються за допомогою суфіксів, які можуть додаватися як до повних імен, так і до усічених основ: *Василько* і *Васько*, *Петрик* і

Петько, Іриночка й Ірця. До того ж, українські пестливі імена вирізняються варіативністю і розмаїттям форм: *Лесик, Сашуня, Михасик, Михайлик, Танюся, Тетянка, Настуся, Даринка, Марійчатко, Марусенька, Марусинка, Марісенька, Марісчка, Манюся, Манюня.* Іноземцям часом буває складно ідентифікувати ту чи іншу особу через можливі варіанти імені (*Олександр – Сашко, Лесь, Олесь, Саша, Шура, Шурко, Саня, Санько; Марія – Марійка, Марічка, Маруся, Маша, Муся, Маня*).

На відміну від німецького антропонімікону, в українській мові існують також імена по батькові, які закріпилися тут під впливом російського офіційного іменника, наприклад, *Тарас Григорович Шевченко, Лариса Петрівна Косач.* Імена по батькові утворюються лише від повного офіційного імені батька. Вони завжди вживаються з повним офіційним іменем особи. Ім'я по батькові завжди посідає постпозицію стосовно особового імені. За морфологічною належністю ім'я по батькові є субстантивом, його деривативними показниками в українській мові є субстантивні суфікси *-ич, -ович/-евич, -івна.* Однак у сучасній українській антропонімії спостерігається тенденція до повернення європейської традиції вживання особових імен і прізвищ без імен по батькові.

В офіційному вжитку допускається також вживання самого лише імені по батькові без імені, що також зумовлено калькуванням з російської мови: *Лукич, Ілліч, Юрійович; Василівна, Петрівна.*

Популярні українські імена мають також по кілька розмовних варіантів. Це так звані гіпокоризми типу *Володя, Юрко, Віка, Галя, Маруся,* які виражають фамільярне, приятельське ставлення мовця до іменованого. Гіпокористичні варіанти імен найчастіше утворюються шляхом усичення ненаголошеної частини повного імені та приєднання до цього скорочення одного іррелевантного форманта. Найчастіше усичується фінальна частина імені: *Васьо, Миша, Люда.* Рідше усиченню підлягають ініціальні їх частини: *Коля, Рита, Слава.* Багато гіпокоризмів поступово втрачають відтінок фамільярності, а тому поповнюють офіційний іменник: *Гнат, Клим, Кость, Олесь, Настя, Наталка.*

Скорочені варіанти імен використовуються і в німецькому розмовному мовленні та побутовому спілкуванні (*Alfred – Alf, Wolfgang – Wolf, Carola – Caro, Angelika – Angela, Geli, Christina – Tina, Barbara – Baffi*). Окрім цього, такі форми фіксуються і як офіційні іменування. Так, як варіанти існують імена, утворені від однієї основи: *Brigitte – Birgit, Bergit, Git, Gitta, Gitte, Birga, Berga; Joseph – Jupp, Sepp; Elisabeth – Else, Elsa, Betti, Lisa, Liese* та ін. Часто імена розрізняються лише написанням: *Gunter/Gunther/Günther, Joseph/Josef, Annett/Annette.* Однак поширеність німецьких гіпокористик порівняно з українською мовою менша, оскільки їх творення можливе не для всіх імен. Немає скорочених форм, наприклад, для імен *Maria, Doris, Ines, Andras, Jana.*

Порівнюючи вживання повних і коротких іменних форм у двох мовах, слід зазначити, що в українській лінгвокультурі повні варіанти імен не вживаються при звертанні до дітей. Однак це трапляється, наприклад, якщо дорослі хочуть висловити невдоволення: *Тетяно, я що тобі сказала?! У цьому контексті ім'я стає виразником додаткових конотацій.*

В українському іменникові є також розмовні іменування, які визначають місце іменованої особи стосовно інших членів відповідного роду. Вони побутують переважно на селі. Найчастіше – це іменування дружини за її чоловіком (*Петриха, Долинючка, Карпенчиха*), іменування сина або дочки за їх батьком або за матір'ю (*Олексин, Васькова, Настюк, Парасчина*), рідше – іменування чоловіка за його дружиною, а зрідка – навіть іменування родича за дідом, бабкою, братом, сестрою чи якимсь дальшим родичем. «Живи» назви можуть утворюватися як від імен, так і від прізвищ і прізвищ близьких родичів (*Новак – Новачок, Дзьоба – Дзьобик, Терезка – Терезчак*).

Подібне явище спостерігається і в німецькому побуті. Порівняйте, наприклад, розмовні німецькі іменування жінок, утворені від їх прізвищ за допомогою відповідних суфіксів: *Müller – Müllersche, Mayer – Mayersche* й ін.

Серед школярів та молоді поширені прізвиська, утворені від прізвищ. Здебільшого вони вживаються для вираження фамільярно-побутових відносин, є засобом підкреслити хизування, гордість за себе. Оскільки українські прізвища здебільшого є багатоскладовими, спрацьовує прагматична модель назви, спрямована на скорочення довгого прізвища до «зручнішої» короткої форми на *-а* чи на *-я* тощо: *Хмеля (Хмелевський), Зуба (Зубченко), Каля (Калениченко), Шева (Шевченко), Шпак (Шпаченко).*

Німецькі антропоніми також виступають основою для творення прізвищ і дражнілок. Наприклад, від імені *Matthias* утворюють прізвища *Mats, Spatz, Fratz, Fatz, Matter, Mattscheibe, Ilias* та ін.

Щодо граматичних особливостей власних назв, то вони значно зумовлені структурою конкретної мови, а тому ступінь формальної диференційованості власних і загальних назв у різних мовах може не співпадати. Відомо, що однією із специфічних рис іменників у німецькій мові, на відміну від української, є вживання іменника разом із службовим словом – артиклем. Він є показником роду, числа і відмінка іменників, а також слугує формальним засобом вираження категорії означеності та неозначеності. Вживання артикля перед власною назвою не завжди регулюється певними правилами, навіть навпаки – відсутність артикля перед онімом вважається нормою.

Відсутність артикля перед антропонімом пояснюється тим, що незалежно від контексту антропонім називає конкретну особу, а названа особа є визначеною і єдиною у своєму роді. Однак у деяких випадках антропоніми супроводжуються означенням, а подекуди і неозначенням артиклем. Це відбувається у таких випадках.

1) Означений артикль вживається для уточнення, роду, відмінка або числа власної назви: *Wissen Sie, wo sich die Barnhim aufhält?*

2) Вживання антропоніма з препозитивним означенням супроводжується означенням артиклем: *die liebe Anna, der junge Heine*.

3) Антропоніми вживаються з означенням артиклем, якщо вони виконують роль загальної назви: *Sie spielte die Iphigenie in der Iphigenie auf Tauris von Goethe*.

4) Антропоніми супроводжуються означенням артиклем, якщо вони вживаються у значенні порівняння кого-небудь з ким-небудь: *Er war der Cicero unserer Zeit*.

Уживання оніма з означенням артиклем часто пов'язане зі стилем мовлення. У розмовному контексті антропоніми, вжиті з означенням артиклем, мають відтінок фамільярності, інколи негативного ставлення: *Hast du wohl die Suse erwartet?*

В українській мові власні назви формально мало відрізняються від загальних. Вони так само розподіляються за родами та відмінами. Розрізняють також власні назви на позначення істот і неістот, які відповідають семантичним підкласам живих істот і речей. Відносно невелика кількість власних назв іншомовного походження вирізняються через їх невідмінюваність (наприклад, *Осло, Гельсінкі, Делі, Отелло, Леонардо* й ін.).

У німецькій мові власні назви залежно від уживання з артиклем утворюють досить виразні дистрибутивні підкласи, які досить суперечливо співвідносяться з узгоджувальними та семантичними розрядами. Імена людей, клички тварин, топоніми середнього роду при безатрибутивному вживанні не супроводжуються артиклем і тому протиставляються загальним назвам й іншим власним назвам.

Щодо топонімів, на відміну від української мови, де рід іменника визначається його формою або родом загальної назви (наприклад, *Нове Делі*), у німецькій мові існує відповідність між семантичними підкласами топонімів і їх граматичним родом, яка має деякі виключення. Навіть у межах однієї групи топонімів спостерігається розбіжності в уживанні артикля. Щоб виділити групи топонімів за наявністю або відсутністю артикля, слід урахувати або тематичні, або внутрішні структурні ознаки. Беручи до уваги ці критерії, можна виділити такі групи топонімів:

1) Назви частин світу, населених пунктів, країн тощо, якщо вони середнього роду, вживаються без артикля: *Deutschland, Italien, Brüssel, Paris* тощо.

2) Топоніми *pluralia tantum* уживаються з артиклем: *die Alpen, die Karpaten, die Kordilleren, die Philippinen, die Bermudas, die USA, die Niederlande* тощо.

3) Назви держав, до складу яких входять апелятиви та їхні аббревіатури вживаються з означенням артиклем: *die Bundesrepublik Deutschland (die BRD), die Russische Föderation (die RF)* тощо.

4) Означений артикль вживається з назвами країн та їх частин із суфіксом *-ei*: *die Slowakei, die Türkei, die Mongolei*. У деяких топонімах уживання означеного артикля неможливо пояснити ані тематично, ані за структурою: *die Krim, der Libanon, die Schweiz, die Pfalz, die Steiermark*.

Назви гідронімів, оронімів і урбанонімів уживаються з означенням артиклем (наприклад: *der Rhein, das Mittelmeer, der Montblanc, der Harz, der Alexanderplatz, die Friedrichstraße* тощо).

Топоніми, які вживаються без артикля, супроводжуються означенням артиклем, коли вони вживаються як загальна назва у значенні порівняння: *Hamburg ist das das Venedig des Nordens*.

Структурна мотивація німецьких топонімів часто суперечить їх тематичному поділу, наприклад, *die Stadt*, але *das burgenlandsche Eisenstadt*, *der Berg*, але *das heutige Lemberg*, *die Burg*, але *das im Norden liegende Hamburg*. Тому при класифікації топонімів за родовою ознакою варто використовувати тематичний, а не структурний принцип.

Отже, специфічні особливості німецьких та українських онімів пов'язані насамперед з усталеними традиціями іменування в цих культурах, а також із структурними особливостями мови, частиною якої вони є.

Використання цих порівняльних спостережень у навчальному процесі, зокрема під час курсів порівняльної типології чи лексикології німецької й української мов, а також лінгвокраїнознавства, безумовно сприятиме поглибленню знань студентів-філологів про систему мови, історичний та культурний досвід народу, мова якого вивчається, його світобачення. До того ж, самотність та унікальність онімного матеріалу, його тісний зв'язок із життям людини має стати додатковим стимулом у вивченні іноземної мови та збуджувати інтерес як до власної, так і німецької культури.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Антышев А. Н. Имена. Немецкие антропонимы. – Уфа: Башкирский гос. аграрный ун-т., 2001. – 238 с.
2. Карпенко Ю. А. Названия звездного неба. – М.: Наука, 1981. – 184 с.
3. Карпенко Ю. О. Топонимия Буковины. – К.: Наукова думка, 1973. – 238 с.
4. Кам'янець В. М. Структурні, семантичні та функціональні особливості власних назв сучасної німецької мови. – Дис. ... канд. філол. н.: 10.02.04. – Львів, 2001. – 168 с.
5. Лучик В. В. Автохтонні гідроніми Середнього Дніпро-Бузького Межиріччя. – Кіровоград: КДП, 1996. – 235 с.
6. Лучик В. В. Іншомовні гідроніми Середнього Дніпро-Бузького Межиріччя. – Кіровоград: РВГПЦКДПУ, 1999. – 104 с.
7. Мурясов Р. З. Имя собственное в современном немецком языке. – Уфа: Изд-во Башк. ун-та, 1983. – 76 с.
8. Отин Е. С. Из заметок к лекциям по топонимике // Восточноукраинский лингвистический сборник: Выпуск 6. – Донецк: Донеччина, 2000. – С. 37 – 54.
9. Отин Е. С. Конотативна ономастична лексика // Избранные труды по языкознанию. – Донецк: Донеччина, 1999. – С. 120 – 130.
10. Редько Ю. К. Сучасні українські прізвища. – К.: Наукова думка, 1966. – 214 с.
11. Худаш М. Л. З історії української антропонимії. – К.: Наукова думка, 1977. – 235 с.
12. Чучка П. П. Антропонимія Закарпаття. (Вступ та імена). – Ужгород: Вид-во Ужгород. ун-ту, 1970. – 103 с.
13. Bahlow H. Deutsches Namenlexikon. Familien- und Vornamen nach Ursprung und Sinn erklärt. – München, 1967. – 588 S.
14. Fleischer W. Variationen von Eigennamen // Der Name in Sprache und Gesellschaft/ Beiträge zur Theorie der Onomastik/ – Berlin: Akademie Verlag, 1973. – S. 52 – 63.
15. Kunze K. Dtw-Atlas. Namenkunde. Vor- und Familiennamen im deutschen Sprachgebiet. – München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1988. – 229 S.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ольга Петрова – кандидат філологічних наук, доцент кафедри германської філології Кіровоградський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: ономастика, зіставне мовознавство, типологія онімів.